

۱۴۱۴۷۴۹

اندیشهٔ سیاسی شیعه

در عصر ایلخانان

دکتر علمی حالمی

تهران

۱۳۹۵

سرشناسه: خالقی، علی، ۱۳۴۵-
عنوان و نام پدیدآور: اندیشه سیاسی شیعه در عصر ایلخانان / علی خالقی.
مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی؛ قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری: هشت، ۴۱۲ ص.
فروست: «سمت»؛ ۱۹۷۸. تاریخ؛ ۴۹.
شابک: ۷-۲۷۶-۰۲-۶۰۰-۹۷۸-۱۷۵۰۰۰ ریال
یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Ali Khaleghi. The Shia's Political Thought in Ilkhanans' Era.
یادداشت: کتابنامه.

موضوع: شیعه و سیاست — ایران — تاریخ — قرن ۸ ق.
موضوع: ایران — تاریخ — ایلخانان — ۶۵۱-۷۵۶ ق.
سازمان مزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
شناسه افزوده: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
رده بندی کتب: ۱۳۹۰ الف ۱۶ خ/ ۲۳۹ BP
رده بندی دیویی: ۹۱۰۳
شماره کتابشناسی ملی: ۱۸۳۰۸

اندیشه سیاسی شیعه در عصر ایلخانان

دکتر علی خالقی

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی و پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

چاپ اول: بهار ۱۳۹۵

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: سمت

چاپ: یاران (قم)، صحافی: زرین (قم)

قیمت: ۱۷۵۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و ناشران توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشران، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

تهران: خیابان انقلاب اسلامی، خیابان ابوریحان، شماره ۱۰۷ و ۱۰۹، تلفن: ۶۶۴۰۸۱۲۰، نمابر:

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

۶۶۴۰۵۶۷۸

مراکز پخش:

قم: چهارراه شهدا، خیابان معلم، ساختمان پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ص. پ. ۳۷۱۸۵/۳۶۸۸

تلفن: ۰۲۵۳۷۸۳۱۷۲۴، نمابر: ۰۲۵۳۷۸۳۱۷۲۸

پیام پژوهش

نیاز گسترده دانشگاهها به منابع و متون درسی در رشته‌های علوم انسانی و محدود بودن امکانات مراکز علمی و پژوهشی که خود را موظف به پاسخگویی به این نیازها می‌دانند، ایجاب می‌کند تا امکانات موجود با همکاری دانشگاهها و مراکز پژوهشی در مسیر اهداف مشترک به خدمت گرفته شود و افزون بر ارتقای کیفی و کمی منابع درسی، از دوباره داری جلوگیری به عمل آید.

به همین منظور سازش مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی و پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی چهارمین کار مشترک خود را با عنوان کار اندیشه سیاسی شیعه در عصر ایلخانان به جامعه علمی کشور عرضه می‌کنند.

کتاب حاضر برای دانشجویان رشته تاریخ به عنوان منبع کمک‌درسی برای سرفصلهای مرتبط با تاریخ اندیشه سیاسی شیعه بعد از سقوط خلافت عباسی در مقاطع مختلف تحصیلی تاریخ تدوین شده است. امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی سایر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند شوند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۷	فصل اول: مفاهیم و چارچوب روشی
۷	۱. مفاهیم اصلی پژوهش
۷	۱-۱ اندیشه سیاسی
۹	۱-۲ فلسفه سیاسی
۱۳	۱-۳ فقه سیاسی
۱۸	۱-۴ عصر ایلخانان
۲۰	۲. چارچوب روشی
۲۱	۲-۱ هرمنوتیک روشی متن محور
۲۲	۲-۲ هرمنوتیک روشی زمینه گرا
۲۳	۲-۳ هرمنوتیک روشی قصد گرا
۲۴	روش اسکینر در فهم متون اندیشه سیاسی
۲۷	ارزیابی روش شناسی قصد گرای اسکینر
۳۱	کاربرد روش اسکینر در مطالعه اندیشه سیاسی علمای شیعه در دوره ایلخانان
۳۲	۱. بازآفرینی بستر فکری - فرهنگی دوره ایلخانان
۳۳	۲. بازآفرینی زمینه های سیاسی - اجتماعی دوره ایلخانان
۳۴	۳. بازخوانی و تفسیر متون علمای شیعه
۳۶	فصل دوم: محیط فکری و فرهنگی و سنت های فلسفی و فقهی شیعیان
۳۶	مقدمه
۳۷	۱. محیط فکری - فرهنگی
۳۸	۱-۱ آیین و سیاست مذهبی مغولها
۴۱	۱-۲ جریان های فکری و مذهبی فعال در عصر ایلخانان

۴۱	۱-۲-۱ بوداییها
۴۳	۱-۲-۲ مسیحیان
۴۶	۱-۲-۳ یهودیان
۴۷	۱-۲-۴ تصوف
۴۸	۱-۲-۵ شیعیان
۵۲	۲. سنت فکری شیعه
۵۲	۲-۱ سنت فلسفی شیعه پیش از ایلخانان
۶۳	۲-۱ سنت فلسفی شیعه در عصر ایلخانان
۶۴	۲-۲-۱ سنت فلسفی مشاء در عصر ایلخانان
۶۸	۲-۲-۲ سنت فلسفی اشراق در عصر ایلخانان
۷۰	۲-۳ سنت فقهی شیعه
۷۰	۲-۳-۱ سنت فقهی شیعه پیش از ایلخانان
۷۸	۲-۳-۲ سنت فقهی شیعه در عصر ایلخانان
۸۳	فصل سوم: زمینه‌های سیاسی و اجتماعی و رفتار عملی علمای شیعه
۸۴	۱. ایلخانان از فراز تا فرود
۸۴	۱-۱ تهاجم اولیه مغولان به ایران و سرزمینهای اسلامی
۸۵	۱-۱-۱ زمینه‌ها و علل تهاجم
۸۶	۱-۱-۲ پیامد تهاجم اولیه مغولان به ایران
۸۸	۱-۲ تهاجم دوم مغولان به ایران و شکل‌گیری دولت ایلخانان
۸۸	۱-۲-۱ انگیزه‌های تهاجم
۸۹	۱-۲-۲ پیامدهای تهاجم دوم
۹۸	۱-۳ ادوار سلطنت ایلخانان
۱۱۱	۱-۴ ماهیت و ساختار حکومت ایلخانان
۱۱۸	۲. رفتار و عمل سیاسی علمای شیعه در عصر ایلخانان
۱۱۸	۲-۱ علما و تهاجم اولیه مغولان به ایران و سرزمینهای اسلامی
۱۲۱	۲-۲ علما و سقوط اسماعیلیان

۲۳. علما و سقوط بغداد و فروپاشی خلافت عباسی ۱۲۴
۲۴. علما و شکل‌گیری، ماهیت و ساختار حکومت ایلخانان ۱۲۹
- فصل چهارم: اندیشه سیاسی در متون فلسفی - کلامی علمای شیعه
۱. سیر فلسفه سیاسی در تمدن اسلامی تا عصر ایلخانان ۱۴۲
۲. زندگی، شخصیت و آثار فیلسوفان عصر ایلخانان ۱۴۴
- ۲-۱. افضل‌الدین کاشانی ۱۴۵
- ۲-۱-۱. رابطه افضل‌الدین کاشانی و خواجه نصیرالدین طوسی ۱۴۵
- ۲-۱-۲. جایگاه و گرایش علمی افضل‌الدین کاشانی ۱۴۷
- ۲-۱-۳. فضل‌الدین و اسماعیلیه ۱۴۹
- ۲-۱-۴. تأمل در اندیشه کاشانی با حکومت و سیاست ۱۴۹
- ۲-۱-۵. آثار متفلسفان افضل‌الدین کاشانی ۱۵۲
- ۲-۲. خواجه نصیرالدین طوسی ۱۵۳
- ۲-۲-۱. اقامت در قلعه اسماعیلیان ۱۵۴
- ۲-۲-۲. آیین خواجه نصیرالدین طوسی ۱۵۶
- ۲-۲-۳. خواجه نصیرالدین و حکومت ایلخانان ۱۵۸
- ۲-۲-۴. آثار و نوشته‌های علمی خواجه نصیرالدین طوسی ۱۶۱
- ۲-۳. ابن میثم بحرانی ۱۶۵
- ۲-۳-۱. ابن میثم در عراق ۱۶۷
- ۲-۳-۲. آثار و نوشته‌های ابن میثم ۱۶۹
- ۲-۴. علامه حلی ۱۷۲
- ۲-۴-۱. علامه حلی و حکومت ایلخانان ۱۷۴
- ۲-۴-۲. آثار و نوشته‌های فلسفی و کلامی علامه حلی ۱۷۶
۳. گزاره‌های سیاسی در متون فلسفی علمای شیعه در عصر ایلخانان ۱۷۷
- ۳-۱. هستی‌شناسی ۱۷۸
- ۳-۲. انسان‌شناسی ۱۸۸
- ۳-۳. سیاست‌مُدن ۲۰۳
- ۳-۴. اجتماع مدنی ۲۰۹
- ۳-۴-۱. خاستگاه اجتماع مدنی ۲۰۹
- ۳-۴-۲. اقسام اجتماعات مدنی ۲۱۴

۲۳۳	۳-۵ ریاست اجتماع مدنی
۲۳۴	۳-۵-۱ خاستگاه رهبری و ریاست اجتماع مدنی
۲۳۹	۳-۵-۲ اقسام ریاست و رهبری اجتماع مدنی
۲۵۷	۳-۵-۳ شرایط و صفات ریاست مدینه
۲۶۴	۳-۶ سیاست گذاری و وظایف رئیس مدینه
۲۷۷	فصل پنجم: اندیشه سیاسی در متون فقهی علمای شیعه
۲۷۷	۱. سیر فقه سیاسی شیعه تا عصر ایلخانان
۲۷۹	۲. زندگی، شخصیت و آثار فقیهان شیعه در عصر ایلخانان
۲۷۹	۱-۱ سید بن طاووس
۲۸۰	۲-۱-۱ رضی الدین ابوالقاسم علی بن موسی
۲۸۷	۲-۱-۲ ابن موسی بن جعفر
۲۹۰	۲-۱-۳ عبدالکریم بن احمد بن موسی
۲۹۲	۲-۱-۴ علی بن عبدالکریم
۲۹۴	۲-۲ محقق حلّی
۲۹۹	۲-۳ یحیی بن سعید حلّی
۳۰۱	۲-۴ حسن ابن ابی طالب یوسف آملی
۳۰۲	۲-۵ عمادالدین طبری
۳۰۶	۲-۶ ابن داود حلّی
۳۰۹	۲-۷ علامه حلّی
۳۱۱	۲-۸ فخرالمحققین
۳۱۴	۳. گزاره‌های سیاسی در متون فقهی علمای شیعه در عصر ایلخانان
۳۱۶	۳-۱ سیاست در متون فقهی علمای شیعه در عصر ایلخانان
۳۱۸	۳-۲ ضرورت ریاست و حکومت
۳۲۳	۳-۳ انواع ریاست و حکومت
۳۲۴	۳-۳-۱ ریاست و حکومت عدل
۳۴۴	۳-۳-۲ ریاست و حکومت در عصر غیبت
۳۸۸	خاتمه و نتیجه گیری
۳۹۸	منابع و مأخذ

مقدمه

در بررسی فرایند شکل‌گیری و تحول تفکر سیاسی شیعه، عصر ایلخانان از اهمیت خاصی برخوردار است؛ زیرا در این عصر، علی‌رغم تهاجم تخریبی اولیه مغولها و ویرانی سرزمینهای اسلامی و فروپاشی خلافت عباسی، با تشکیل دولت ایلخانان ایران و برقراری نظم سیاسی مجدد و گرایش برخی از سلاطین ایلخانی به اسلام، دوران شمشیر و آشفته‌گی سیاسی آمد و نوبت به فکر و قلم رسید و متفکران مسلمان به‌ویژه علمای شیعه در پی برنامه‌ریزی اندیشه‌های اسلامی در زمینه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی برآمدند.

در چنین شرایطی، در سایه فرمانروایی ایلخانان خلافت عباسیان و تسامح مذهبی دولت ایلخانان، کوشش اندیشمندان شیعی در دوران گزند و آنها سعی کردند برای تأثیرگذاری بیشتر در فضای فکری به وجود آمد، آثاری را در قلمرو دانش عقلی و نقلی به‌وجود آورند و مبانی اجتماعی، فرهنگی و سیاسی مذهب شیعه را تقویت نمایند. بنابراین، تلاش آنها به‌نوعی نقطه عطفی در تدوین اندیشه سیاسی شیعه به‌شمار می‌رود؛ زیرا دستاورد این کوشش آنان، تدوین نوعی تفکر سیاسی بود که زمینه پیوند دین و سیاست را هموار کرد و نظام سیاسی مبتنی بر مذهب شیعه را در دوره‌های بعد، به‌ویژه دوره صفویه، فراهم ساخت. در واقع بازشناسی تفکر سیاسی این دوره از تاریخ شیعه، از طریق معرفی متفکران شیعه در این دوره و نیز بررسی سنت فکری آنان و زمینه‌های اجتماعی و تاریخی و ره‌آورد تلاش فکری آنان در حوزه فقه و فلسفه سیاسی برای بازکاوی و فهم بخش مهمی از تاریخ تحول تفکر سیاسی شیعه، ارزشمند و مفید خواهد بود.

پژوهش حاضر در پاسخ به این پرسش شکل گرفته است که تفکر سیاسی

شیعه در این عصر و جایگاه آن چیست؟

درباره تاریخ مغول و دولت ایلخانان و جنبه‌های مثبت و منفی استیلای آنها در سرزمینهای اسلامی به‌ویژه ایران، پژوهشگران ایرانی و خارجی، پژوهشهای گوناگونی کرده‌اند. در این منابع، به‌طور گذرا به برخی از متفکران شیعه و آراء و افکار آنها نیز اشاره شده است؛ اما این اشاره‌ها به‌هیچ‌وجه بیانگر ماهیت تفکر سیاسی ایشان نیست. البته مطالعه این منابع، می‌تواند ما را در شناخت بسترهای فکری و فرهنگ و زمینه‌های سیاسی و اجتماعی این دوره یاری نماید. بنابراین، علاوه بر منابع جدید، به کهنی مانند تاریخ جهانگشای جوینی، تاریخ و صاف، تاریخ گزیده، جامع‌الته‌تاریخ، تاریخ الجایتو، تاریخ حبیب‌السیر، و تاریخ الفی که از جمله مهم‌ترین منابع تاریخ سیاسی - اجتماعی و فکری - فرهنگی این دوره به شمار می‌روند، در کتاب حاضر مورد مطالعه و ارجاع قرار گرفته‌اند.

همچنین در زمینه زندگی و شخصیت متفکران شیعه در این دوره، علاوه بر کتابهای رجال، مانند ریاض‌المعلمه، اعیان‌الشیعه، روضات‌الجَنّات، لسان‌المیزان، و فلاسفه شیعه، منابع مستقلی درباره زندگی و احوال و آثار متفکران این دوره همچون احوال و آثار خواجه نصیرالدین طوسی، اشعری با فیلسوفان مسلمان: خواجه نصیرالدین، سرگذشت و عقاید فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی و... نگارش یافته است که ما در توصیف زندگی و آثار علمای این دوره، از آنها استفاده کرده‌ایم.

درباره اندیشه سیاسی برخی از متفکران این دوره نیز پژوهشهایی صورت گرفته است که از آن جمله می‌توان به کتابهای اندیشه سیاسی خواجه نصیرالدین طوسی، اندیشه سیاسی محقق حلّی و اندیشه سیاسی فخرالمحققین اشاره کرد.

در یک ارزیابی کلی درباره آثار مذکور می‌توان گفت که در دسته اول از این آثار، این دوره از منظر تاریخی بررسی شده و بعضاً به چگونگی رابطه برخی از سیاست‌مداران و عالمان دینی توجه شده است؛ اما ماهیت اندیشه سیاسی شیعیان و متفکران ایشان و تعامل آن با بستر فکری و سیاسی این دوره مورد توجه قرار نگرفته است. آثاری هم که به اندیشه سیاسی برخی از متفکران این دوره توجه داشته‌اند،

نخست اینکه به صورت تک‌نگاری اندیشه سیاسی این دوره را بررسی کرده‌اند و به ماهیت کلی تفکر سیاسی شیعه توجه نداشته‌اند؛ دوم اینکه تعامل تفکر سیاسی ایشان را با بستر فکری و فرهنگی و زمینه‌های سیاسی - اجتماعی حاکم بر شکل‌گیری این تفکر سیاسی، مد نظر قرار نداده‌اند. بنابراین، انجام دادن پژوهشی که ماهیت کلی تفکر سیاسی شیعه را با توجه به بستر فکری - فرهنگی آن دوره و در تعامل با زمینه‌های سیاسی - اجتماعی بررسی نماید، ضروری به نظر می‌رسد. نگارنده کوشش کرده است که توجه به همین ویژگی‌هایی که پیش‌تر یادآور شد، تفکر این دوره از تاریخ شیعه را بررسی کند.

به نظر می‌رسد برای فهم تفکر سیاسی در میان متون کلاسیک سیاسی، نمی‌توان صرفاً خود را به یک جستار درونی و زبانی متن نمود؛ زیرا چنان‌که اسکینر یادآور شده است، زمانی می‌توان بر مورخ تفکر سیاسی صحه گذاشت که توجه خود را صرفاً بر مجموعه منتخبی از متون به اصطلاح کلاسیک متمرکز نکند، بلکه توجهش را بیشتر بر جایگاهی که آن متن در سنت و چارچوبهای گسترده‌تر فکری اشغال کرده‌اند معطوف بدارد. بنا به گفته او، سنهای کلاسیک دارای نظریه عام، فراتاریخی و فرازمانی نیستند و براساس نیت مؤلف آنها شکل گرفته‌اند؛ مؤلفان نیز آنها را با توجه به زمانه و مشکلات موجود در آن دوره طرح ساخته‌اند؛ از این رو، اگر بدون مراجعه به بستر فکری - فرهنگی و شرایط سیاسی اجتماعی که مؤلف در آن می‌اندیشیده است، بگوییم هر متنی به اندازه کافی مورد دقت قرار گیرد، معنا و پیام خود را ارائه می‌کند و فهم نیت و انگیزه‌های مؤلفان لازم نیست. یک خطاست. ما یک متن را بدون دستیابی به نیت و انگیزه مؤلف و جدای از زمینه‌های کلی زبانی و فکری حاکم بر دوره نگارش آن متن و نیز جدای از زمینه‌های اجتماعی و شرایط تاریخی آن دوره نمی‌توانیم تفسیر و معنا کنیم.

اما این بدان معنا نیست که فهم زمینه‌های سیاسی و اجتماعی به تنهایی برای فهم متون کلاسیک کافی باشد؛ زیرا به تعبیر اسکینر هرچند این رویکرد کارآمدتر از اتکای صرف به متن است، ولی ایرادهایی دارد؛ از جمله اینکه این روش، شناخت علل متقدم یک کنش (زمینه‌های اجتماعی) را معادل فهم کنش دانسته است،

در حالی که چنین نیست. به عبارت دیگر، هدفها و نیتهای مؤلف را نمی‌توان به مثابه علت‌های آن کنش فرض کرد؛ زیرا ممکن است یک مؤلف قصدی را داشته باشد و آن را انجام ندهد یا اینکه آن قصد را اظهار کند، ولی به کنش نینجامد یا اینکه این اظهارات بعد از انجام کنش بوده باشد که دیگر نمی‌تواند علت آن قرار گیرد، بلکه توصیف ویژگی هدف کنش به شمار می‌رود. بنابراین، هیچ پیوند منطقی‌ای میان نیتها و کنشها وجود ندارد؛ در نتیجه با درک نیت مؤلف از راه بررسی زمینه‌های نگارش متن، نمی‌توان گفت که به فهم کامل آن نایل آمده‌ایم.

راش رو، اسکینر روش جدیدی را که مبتنی بر فهم متون در سایهٔ بازبینی آن در چارچوب زبان‌شناختی و بستر فکری - فرهنگی و شرایط سیاسی - اجتماعی است، مطرح می‌سازد. با این روش او، ما نیز تلاش می‌کنیم برای فهم و تفسیر متون سیاسی متفکران شیعه در دورهٔ ایلخانان، از متن محوری و زمینه محوری صرف پرهیز کنیم و با استفاده از رویکرد او، متون به دست آمده از متفکران این دوره را براساس زمینه‌های ایدئولوژیک و زمینه‌های اجتماعی و شرایط تاریخی و سیاسی تأثیرگذار بر شکل‌گیری اندیشهٔ سیاسی آنها مطالعه و بررسی نماییم.

برای دست یافتن به هدفهای پژوهش حاضر، بحث‌های خود را در پنج فصل و یک نتیجه‌گیری دنبال کرده‌ایم. در فصل اول، «تفکر سیاسی، فلسفه سیاسی، فقه سیاسی و عصر ایلخانان» و چهارچوب روش پژوهش خود را توصیف کرده‌ایم. در فصل دوم، «بستر فکری و فرهنگی عصر ایلخانان (آیین و سیاست مذهبی مغول‌ها و جریانهای فکری - مذهبی فعال در عصر ایلخانان)» و «بین سنت فکری فیلسوفان و فقیهان شیعه را در این دوران بررسی کرده‌ایم». در این فصل، سعی بر این بوده است که مبانی و سنت فکری آنها را در دو حوزهٔ دانش فلسفی و فقهی معرفی کنیم.

در فصل سوم، «شرایط و زمینه‌های سیاسی - اجتماعی تأثیرگذار بر شکل‌گیری تفکر سیاسی شیعه (تهاجم مغول به ایران و پیامدهای آن: سقوط قلعه‌های اسماعیلیان، فتح بغداد و شکل‌گیری دولت ایلخانان ایران)» و تعامل علمای شیعه و کنش سیاسی آنان را در برابر مسائل سیاسی این دوره بررسی کرده‌ایم.

در فصل چهارم، فلسفه سیاسی علمای شیعه را بررسی کرده‌ایم؛ بدین توضیح که سیر فلسفه سیاسی و زندگی، شخصیت و معرفتی آثار فلسفی و متن تفکر سیاسی آنان (هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، سیاست مدن، اجتماع مدنی، ریاست اجتماع مدنی، سیاست‌گذاری و وظایف رئیس مدینه) تبیین یافته است.

در فصل پنجم، اندیشه سیاسی فقیهان شیعه را با توجه به سیر فقه سیاسی شیعه و زندگی، شخصیت و معرفتی آثار فقهی و تبیین آرای این فقیهان درباره سیاست، ضرورت ریاست و حکومت، انواع ریاست و حکومت (ریاست و حکومت عدل، ریاست و حکومت در عصر غیبت و نظم سلطانی) بررسی کرده‌ایم.

بخش پایانی پژوهش خود را نیز به جمع‌بندی و نتیجه‌گیری پیرامون بحثهای بررسی شده اختصاص داده‌ایم.

بی‌تردید، اجرای این پژوهش به عنای علمی آن، مدیون حمایتها و پشتیبانی فکری و علمی اساتید دانشکده اقتصاد و عدم سیاسی دانشگاه شهید بهشتی دکتر منصور میراحمدی، دکتر محمدرضا تبریک و دکتر حمداقصر حشمت‌زاده و رئیس پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی حجت الاسلام والمسلمین دکتر منصور میراحمدی، مدیر گروه فقه سیاسی حجت الاسلام والمسلمین سید سجّاد ایزدهی، ناظر علمی اثر، حجت الاسلام والمسلمین روح‌الله شریعتی، «ریایان محترم آقایان دکتر محمدعلی حسینی‌زاده و دکتر محمد پزشکی و رحمتی اسفندیار، مدیر پژوهش آقای محمود فلاح و کارشناس گروه آقای مجید اکبرین گرامی» است؛ از این رو، شایسته است از زحماتها و تلاشهای آنان قدردانی نمایم.

همچنین بر خود فرض می‌دانم از ریاست پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی حجت الاسلام والمسلمین دکتر نجف لک‌زایی، معاون پژوهشی پژوهشگاه حجت الاسلام والمسلمین محمدهادی یعقوب‌نژاد و نیز از مسئولان سازمان «سمت» که در تهیه و نشر این اثر مرا یاری نموده‌اند تشکر کنم.